

З ПРАЦІ СЕМІНАРУ ПРИ АРХЕОЛОГІЧНОМУ ВІДДІЛІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ім. ШЕВ- ЧЕНКА У КИЄВІ.

Кирило Коршак.

Семінар при Археологічному відділі Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка розпочав свою роботу з ініціативи й під керівництвом зав. відділу В. Є. Козловської ще восени року 1927. До семінару входить переважно молодь: аспіранти музею, студенти, вчителі, учні професійних шкіл та інші особи, що виявили нахил і бажання працювати в галузі археології. Мета семінару: готувати своїх членів до ширшої археологічної роботи та опрацьовувати питання з української археології та музесознавства. Відповідно до цих завдань робота семінару йшла трьома напрямками: взимку члени семінару 1) практично знайомилися з експонатами музею, 2) читали й реферували наукову літературу, ілюструючи її відповідним музейним матеріалом, а влітку 3) їздили на рекогносцировки чи працювали на розкопках під керівництвом досвідчених археологів.

В такий спосіб семінар опрацьовував теми: геологічні й палеонтологічні умови залягання найдавніших залишків людської культури на Україні за матеріалами Києво-Кирилівської палеолітичної стації, кремінне знаряддя Києво-Кирилівської стації, місця знахідок неолітичної культури на Україні (дюнні стації), техніка вироблення й форми неолітичного кам'яного знаряддя, класифікація неолітичної кераміки тощо. Надалі семінар має перейти до вивчення первісного ганчарства та способів орнаментатії неолітичного посуду, до того ж у своїй роботі гадає не обмежитися лише вивченням літератури та музейного матеріалу, а й провести цілий ряд лабораторних досліджень.

В процесі роботи семінарові доводилося звертатися по допомогу до фахівців-геологів та палеонтологів; серед них особливо треба видзначити акад. П. А. Тутковського, що, не зважаючи на переобтяженість своєю безпосередньою роботою, охоче прочитав семінарові кілька лекцій із геології.

Підчас літніх екскурсій та відряджень¹⁾ члени семінару зареєстрували кілька нових, інтересних з археологічного погляду, пунктів, а також зібрали свіжі матеріяли, що доповнюють відомості про старі вогнища людської культури. Оглядові цих пунктів, а також короткій характеристиці зібраних матеріялів ми й присвятимо далші рядки цієї замітки. Свій огляд ми розпочнемо з К и ї в щ и н и, де з різних причин членам семінару пощастило відвідати найбільше місцевостей і зібрати найчисленніший матеріял.

В К и є в і та його околицях, а також у межах П е р е я с л а в с ь к о г о та Б а р и ш п і л ь с ь к о г о районів на Київщині протягом рр. 1928—1929 екскурсуював член семінару А. А. Піонтковський, якому пощастило виявити археологічні залишки в таких місцях:

1) У К и є в і. На Флорівській горі з боку Житнього Базару знайдено цілу майстерню кістяних виробів слов'янського часу. Тут зібрано багато уламків та відрізків кісток, а також цілу колекцію недоброблених кістяних гудзиків, залишених у різних стадіях оброблення—так, що на підставі їх легко відтворити цілий процес виробництва. В тому ж самому місці, вище майстерні, констатовано культурний шар великокнязівської доби, де трапляються уламки шкляних кручених обручок та тонкого шкла, фрагменти посуду, залізні речі тощо.

2) В околицях Києва. а) На С и р ц і у верхів'ях «Бабиного» яру в нашаруваннях піску знайдено фрагменти посуду, пряслиці, печину й кремінце знаряддя трипільського типу. Це свідчить, що там є безперечні сліди трипільської культури. б) На лівому березі річки Либеді біля К а р а в а є в с ь к и х дач зібрано чимало черепків гарно вироблених і випалених, без орнаменту, — енеолітичної доби. в) В урочищі «Христеорова горка» на правому березі Дніпра при дорозі, що веде з П р и о р к и до р. Почайни, знайдено черепки енеолітичного та скитського посуду; скитський посуд трапляється в окремих пунктах, що мають характер культурних ям. г) На лівому березі Дніпра між М и к і л ь с ь к о ю слобідкою та с. В о с к р е с е н с ь к и м подекуди трапляються дрібні фрагменти посуду енеолітичного типу. д) Між М и к і л ь с ь к о ю та К у х м і с т е р с ь к о ю слобідками, ліворуч від колії мото-трамваю «Київ-Дарниця», констатовано кілька пунктів, де зустрічаються черепки енеолітичного грубо виробленого посуду; глина з домішкою граніту; здебільшого черепки без орнаменту. Разом із черепками зібрано багато дрібних відщепків кременю, серед них трапляється й готове знаряддя (напр., скребачки).

¹⁾ Екскурсії та відрядження членів семінару відбувалися на кошти Всеукр. Істор. Музею ім. Шевченка. До цього ж музею перейшли й усі речі, що їх зібрали члени семінару.

3) В межах Переяславського району археологічні знахідки трапилися у таких пунктах: а) у с. Рудякові на березі р. Павлівки відслонюється культурний шар, де знайдено багато фрагментів енеолітичної та скитської кераміки б) В околицях сс. Козинці та В'юнища на дюнах знайдено кілька пунктів, що дали небагато керамічного матеріалу. в) Біля с. Циблі під «Горчаковим гаєм» на другій Дніпровій терасі виявлено залишки поховань корчених кістяків. Під терасою на дюнах трапляються речі римського часу. В самому «Горчаковому гаю» біля урочища «Москалеве провалля» є могильник невідомого часу з числом могил до 35. г) В околицях с. Городища є інтересне циркулярне городище з валом та греблею, а біля нього в урочищі «Піски» помітні сліди давнього селища. Тут зібрано черепки посуду енеолітичного та слов'янського типів. д) На північний захід від с. Хоцьків на дюнах зібрано черепки енеолітичного та слов'янського посуду, а також багато бронзових тригранних площиків скитського типу. е) Біля сс. Трахтемирова та Зарубинців в урочищах «Шпилики» та «Батурина гора» зібрано багато фрагментів скитської та енеолітичної кераміки. Впадає в око рельєфний наліплений орнамент на черепках. Складається він із досить грубих смуг, наліплених під самими вінцями чи на плечиках посуду. Смуги під вінцями густо потікані пальцем—так, що вони набирають зубчастого чи хвилястого вигляду, а смуги на плечиках посічено скісними нарізками, що надає їм вигляду товстих шнурів. З середини під рельєфами на плечиках стінки посуду інколи нерівно вигнуто, ніби там шийка була приліплена до вичеревка. Крім рельєфного, трапляється також орнамент і інших типів, напр., витиснутий хвилястий, ямкуватий тощо. Разом із фрагментами посуду зустрічаються тут також глиняні вироби, що формою своєю нагадують «катушки». Вони круглі, завдовжки від 3 до 5 см., в діаметрі від 1 до 2 см. (посередині тонші, на кінцях потовщені). Деякі «катушки» мають подовжню дірочку, провірчену ще перед випалюванням. Щодо призначення «катушок», то можна їх вважати за особливий тип грузків, що їх не нанизували на мотузок, як звичайно, а привязували за поперек; можливо, що то були й справжні «катушки» для намотування пряжі ¹⁾. е) Біля с. Манастирка на березі Дніпра проти «Маркового шпиля» відслонюється культурний шар великокнязівської доби, завтовшки мало не 1,5 м., з характерною для того часу керамікою, цеглою тощо.

¹⁾ Таку думку, що правда про «пряслиці», висловлював свого часу А. Бобринський (див. його «Курганы и случ. арх. находки близ м. Смелы, т. II, ст. 18, прим. 4), вживаючи й самої назви «катушки».

4) В межах Б а р и ш п і л ь с ь к о г о району археологічні залишки знайдено біля с. К і й л о в а. В урочищах «Кути», «Круча», «Гнилуша» й «Черпаківщина» зібрано багато черепків енеолітичної, скитської, слов'янської та козацької діб. Особливо багате на культурні залишки урочище «Черпаківщина». Фрагменти енеолітичного посуду, що зустрічаються тут, рясно орнаментовано ямками, різаними рисками, дірочками (інколи провірченими після випалювання), рельєфними смугами тощо. Поруч із черепками трапляються кремінні відщепки, а в урочищі «Гнилуша» знайдено один бронзовий тригранний площик скитського типу.

В межах того самого Б а р и ш п і л ь с ь к о г о району, а також у районах Рогозівському та Броварському протягом рр. 1928—1929 екскурсував член семінару А. М. Полонський. В першому районі залишки давніх культур трапилися йому в таких місцевостях:

1) Біля с. В и ш е н о к. а) На так званій «Будницькій горі» зібрано десятків півтора черепків неолітичного посуду, грубо вироблених з неочищеної глини й без орнаменту. б) В місцевості попід П р о ц е в с ь к и м лісом знайдено фрагменти енеолітичного посуду, гірше й краще виробленого; перші—неорнаментовані, другі прикрашені крапками, ямками, нарізками (за допомогою черепашки *Unio*) й наліпленими зубчастими смугами. 2) Між сс. Л ю б а р ц і та І в а н ь к о в и м в урочищі «Хвощувате» трапляються дрібні уламки енеолітичного посуду, виробленого з глини, змішаної з піском, і прикрашеного ямкуватим, щипаним, мотузковим та рельєфним орнаментом; тут таки знайдено половину глиняної пласкої пряслиці. 3) Біля с. І в а н ь к о в а в урочищі «Піскуваха» зібрано черепки грубого посуду енеолітичної доби; глина з домішкою товченого граніту, кварцу й печини; орнаменту немає. 4) Нарешті в самому м. Б а р и ш п о л і зібрано цілу колекцію козацьких люльок, вироблених із білої, сірої та червоної глини й прикрашених складним штампованим, переважно рельєфним, орнаментом; вироблювано люльки за допомогою формочок.

В Рогозівському районі археологічні знахідки трапилися: 1) В околицях самого с. Р о г о з о в а, а саме: а) В урочищі «Степова долина» знайдено дрібні уламки енеолітичного посуду, виробленого з червоної глини з домішкою товчених черепашок. б) В урочищі «Городище» трапляються фрагменти енеолітичного посуду, гірше чи краще виробленого; перші—неорнаментовані, другі орнаментовані витиснутими й наліпленими смугами; є черепки з дірочками, провірченими після випалювання. 2) Біля села С т а р о г о в урочищі «Горби» знайдено кілька фрагментів великого посуду бронзової доби, прикрашеного рельєфними наліпленими смугами.

В Броварському районі біля с. Русанова в урочищі «Городище», зібрано фрагменти слов'янського посуду на місці давньої слов'янської оселі.

До Обухівського району зроблено лише одну екскурсію, а саме р. 1929 член семінару С. О. Підгайний їздив до с. Підгірців, відомого знайденими біля нього бронзовими речами¹). Залишки давніх культур в околицях села виявлено в таких пунктах: а) На піщаних кучугурах в урочищі «Обірок» зібрано багато фрагментів посуду, виробленого з глини, змішаної з товченим гранітом, і прикрашеного ямками, дірочками наліпленими смугами; смуги трапляються тільки на під вінцями чи на плечиках посуду. б) В урочищі «Човнища» знайдено уламки великого посуду енеолітичної доба, грубо зліпленого (пальці знати) з глини, змішаної з піском; орнамент—поземі, наліплені на плечиках посудини, смуги з перервами, обабіч яких спадають розірвані кінці. Тут таки знайдено одну цілу, зроблену з черепка, й половину другої глиняної пряслиці, а також дві кремінні стрілки й уламок пилки чи ножа мало не 10 см. завдовжки й $3\frac{1}{2}$ см. завширшки, зробленого з білого кременю. в) Археологічні знахідки трапляються також і на горах, що під ними розкинулося село. Приміром, фрагменти енеолітичної кераміки зібрано в урочищах «Крива криниця», «Будища» та «Жорнівці», а в урочищі «Хамуйлівка» поруч із черепками енеолітичними знайдено залишки дуже побитого трипільського посуду, а також фрагменти кераміки слов'янських часів. г) В урочищі «Городище» знайдено уламки давньої цегли, а в «Городку»— залишки валу з випаленої глини та уламок нижньої частини кахлі. д) Між урочищами «Будища» та «Присова долина» констатовано поховання, очевидно, слов'янського часу; з них одно майже цілком випало з розмиву; кістяк орієнтовано головою на захід, руки лежали вздовж тіла; ніяких речей при ньому не знайдено.

В с. Трипільлі на кутку «Кисілівці» при дорозі, що веде з с. Трипільля до с. Григорівки, підчас земляних робіт р. 1928 робітники натрапили на археологічні речі. Виїхавши на місце знахідки, член семінару аспірант С. С. Магура констатував²), що біля так званого «Довгого вивозу» викопано поховання скитських часів. При кістяку, як розповідали робітники, було три посудини; з них С. С. Магурі пощастило здобути один цілий скитський корячок і кілька фрагментів іншого посуду. На віддалені метрів 60 від місця попередньої знахідки

¹) Див. В. Козловська. «Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині», К. 1927. (Відбиток із збірника «Український Музей», в. I, вид. Упрнауки УСРР).

²) Зазначену подорож С. С. Магура зробив з доручення Всеукр. Археологічного Комітету при ВУАН.

робітники натрапили на зернові ями грушуватої форми; з них С. С. Магурі пощастило бачити й почасти розкопати три. Завглибшки одна з них мала близько двох метрів, в діаметрі теж два метри. Інші були остільки поруйновані, що навіть розмірів їх встановити не пощастило. В ямах траплялися перемішані з землею фрагменти словянського посуду, кістки тварин, попіл, а в одній, за словами робітників, навіть кістяк дитини років семи, причому кістяк робітники резкидали, а черепдесь закопали.

До Чорнобильського району на Київщині, а також до Білоцерківської та Конотопської округ влітку р. 1929 зроблено лише по одній екскурсії. З доручення археологічного відділу Всеукраїнського Історичного Музею ці екскурсії зробив я. В першій із цих адміністративних одиниць одвідав я с. Лельова та м. Чорнобиль, в другій—с. Дідівщину, в третій—с. Заболотів.

Найменші результати дала перша екскурсія. Приводом до неї було повідомлення з місця, що в околицях с. Лельова знайдено велику передісторичну стацію. На місці мені довелося констатувати, що ніякої передісторичної стації там немає, хоча місцевість з геологічного погляду й интересна. Місцевість оця (на західному кінці села) — це стрімкий правий беріг р. Прип'яті; в ньому відслонюються моренні нашарування. З цих нашарувань висипається багато різних формою й розміром наметнів, що встеляють невеличку тераску біля самої води майже суцільним шаром. Серед наметнів я не знайшов ні одного, що мав би на собі сліди оброблення рукою первісної людини. Крім с. Лельова, відвідав я також і м. Чорнобиль, де довелося мені бачити дві старовинні гармати, що лежать на вулиці біля місцевого Райвиконкому.

Далеко більше результатів дала екскурсія до с. Дідівщини Фастівського району. Що правда, археологічного матеріалу й тут я назбирав небагато; зате мені пощастило натрапити на кілька пунктів, що мають велику археологічну вартість. Ще перед кількома роками до Всеукраїнського Історичного музею стали надходити речі, знайдені в околицях с. Дідівщини. Мені й доручили виявити місця цих знахідок.

С. Дідівщина розташоване з обох боків р. Ірпеня; з півдня село оточує ліс, а з півночі—ниви, за ними (кілометрів за шість від села) знову починається ліс. Місцевість рівна, злегка хвиляста. Археологічні залишки, як оповідав мені місцевий аматор старовини Тодос Кирилович Борисов, трапляються біля села в трьох місцях: в урочищі «Дальня Панора», на хуторі «Млинок» і на «Гарбарському полі». Всі ці місцевості я й оглянув.

Урочище «Дальня Панора»—це неглибока балка, перерізана шляхом із с. Дідівщини до с. Пришивальної. Біля шляху в балці розкопано велике глинище, де трапляються людські кістки і фрагменти посуду. Мені самому довелося бачити викопані й розкидані шматки ребер, тазу, гамілок, фаланг пальців тощо, а в одному місці кістку було видно в невеличкій пічурці в стіні глинища. Тут восени р. 1929 В. Є. Козловська провадила розкопи, що про них буде окреме повідомлення на сторінках «Хроніки».

Хутір «Млинок» розташувався в куті між р. Ірпенем та невеличким потоком, що невідомо як зветься і біля самого хутора розливається в маленький ставок. Круг усенького хутора на віддаленні приблизно до 100 м. від центру простягся досить високий (1,5—2 м.) вал, завдовжки мало не 2 кілом. Річка Ірпінь і потік розривають вал у трьох місцях. Крім того, вал має ще два розрізи, що через них проходять дороги. В цих розрізах видно, що вал складається з чорної землі та глини, змішаної подекуди з дубовим та сосновим вугіллям. Все це залишки якогось давнього городища. Тут теж восени 1929 р. В. Є. Козловська провадила пробні розкопи.

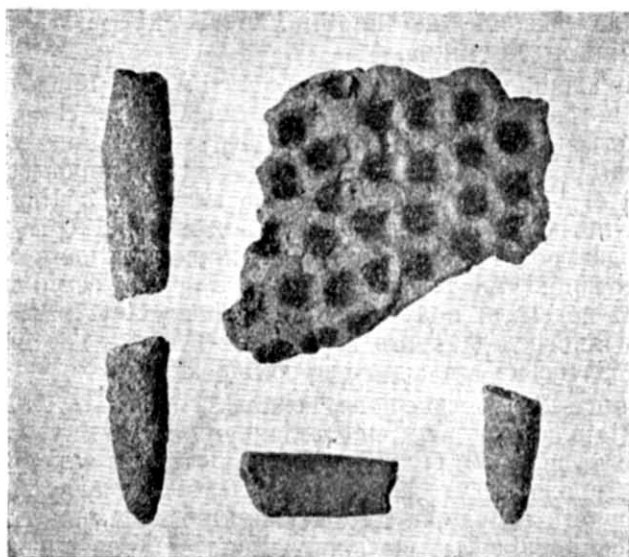
Урочище «Гарбарське поле» лежить за лісом—за 6 кілометрів від с. Дідівщини в північно-західньому напрямку. Це правий схил досить широкої балки, що нею протікає з заходу на схід потічок Волошка. Тут, на цьому схилі, зустрічаються черепки слов'янського посуду, а також уламки жорен, шматки печини тощо. Все це свідчить, що тут ми маємо залишки давнього селища.

Але найбільше наслідків дала екскурсія до с. З а б о л т о в а Крелевецького району. Село це лежить на невисоких піщаних «грудках» (горбах) серед широкої присеймської долини, що недавно ще являла собою невилазне болото. Залишки цього болота збереглись у вигляді так званих «ямок»—невеличких озерець, а також глибоких торфовищ, що з них місцева людина здобуває собі паливо. З півдня до самого села підходить р. Сейм; річка має тут крутий беріг, що в повідь обвалюється. Кілька років тому після обвалу тут знайдено скарб із срібних монет, що подібні були до риб'ячої луски й мали написи слов'янськими літерами⁴). Поблизу села на схід і північний схід від нього окремо лежать іще два «грудки»—«Скорodne» й «Хим». Це типові дюни, орієнтовані переднім краєм на схід. Вони напівзаросли травою; лише в деяких місцях, позбавлених рослинності, вітер здуває пісок і відслонює давні культурні

⁴) Місцевий голова сільської ради П.Ю.Юлок подарував мені 9 монет із цього скарбу, за що йому й складаю щирю подяку.

нашарування. Культурні залишки трапляються також і на «Грудку» за селом при дорозі з с. Заболотова на с. Мутин.²⁾

Серед археологічного матеріалу, зібраного в околицях с. Заболотова, найбільше знайдено кераміки, далі кам'яного знаряддя й, нарешті, бронзових речей.—Фрагменти енеолітичного посуду з-під Заболотова розпадаються на дві групи—гірше

Глиняне знаряддя для орнаменту посуду і фрагмент посуду з орнаментом, виконаним цим знаряддям. З околиць с. Заболотова.

і краще вироблені. Перші роблено з неочищеної глини з такою великою домішкою піску, що під час випалювання посуд розпадався; орнаменту цей посуд немає. Посуд другої групи роблено з кращої глини й рясно прикрашено ямками, рисками, серпиками, мотузкою, рельєфом, орнаментом, зробленим за допомогою черепашки *Unio*, тощо; орнамент вкриває посуд суцільним визерунком від вінець аж до круглого денця включно.—Крім енеолітичних черепків, біля с. Заболотова трапляється фрагменти посуду слов'янських, а також і пізніших часів.

²⁾ Перші, хто звернув увагу на ці залишки, були студенти К.І.Н.О. тт. Нагорський та Сокольник. Ще р. 1925 вони зібрали велику колекцію речей з-під Заболотова і передали до музею І.Н.О., де вона зберігається й тепер. В екскурсії р. 1929 зі мною разом брав участь і т. Нагорський.

Серед керамічних виробів енеолітичної доби на особливу увагу заслуговує невеличке глиняне знаряддя, що має форму круглих паличок з загостреним краєм. Які вони були завдовжки—невідомо, бо знаряддя трапляються лише в уламках, а діаметр їх не перевищує 0,5—1 см. Гострий край має або шпичасте, або заокруглене закінчення—в діаметрі близько 0,2—0,3 см. Глини для цього знаряддя вживали того самого гатунку, що й для посуду,—без грубих домішок, досить гарно виробленої й нерівно випаленої. Спосіб виготовування цього знаряддя був мабуть дуже простий: палички, подібні до Заболотівських, легко зробити, розкачуючи кавалок глини долонею на якійсь рівній поверхні. Очевидно, знаряддя це мало широкий ужиток, бо трапляється його чимало. Щодо його призначення, то можна майже з певністю сказати, що вживано його для орнаментативної посуду: на черепках, знайдених разом із цим знаряддям, трапляється ямкуватий орнамент, що його елементи цілком відповідають формі знаряддя (див. фотознімок; ямки на черепку не зовсім круглі; залежить це від того, що стінки ямок, при нанесенні орнаменту на сиру глину, здушувались і деформувались).

Подібні глиняні палички р. 1883 знайшов був І. Я. Словцов на березі озера Андрєєвського поблизу м. Тюмені і про їхнє призначення висловився так: «Трудно пока что-нибудь сказать о их назначении: может быть они служили, как и плашки, для вязанья сетей, а может быть острый конец служил для выдавливания круглых отверстий на горшечной посуде, может быть также они удовлетворяли многим назначениям.»¹⁾ Отже знахідка біля с. Заболотова на Конотопщині дозволяє й глиняні палички з-під м. Тюмені з певністю визначити як знаряддя для орнаментативної первісного посуду.

Всі подані вище факти свідчать, що в околицях с. Заболотова за енеолітичної доби була ганчарська майстерня.

Кам'яне знаряддя теж, очевидно, виробляли на місці, і за матеріял правив кремій, кварцит та пісковець. Кремінне знаряддя дрібне й ретельно оброблене; щодо типів, то тут трапляються кремінні відщепки, овальні скребачки, проколки, площики чудової форми, оброблені по всій поверхні дрібною контрретушшою. Але кремінного матеріялу на Заболотівській стації, мабуть, було обмаль; це й призвело до вироблення знаряддя з кварциту та пісківця; з них виготовлювано грубе знаряддя—свердла, долота тощо. Трапляються також тут кварцитові зернотерки ¹⁾.

¹⁾ І. Я. Словцов.—О находках предметов каменного периода близ м. Тюмени в 1883 г.—Записки Зап.-Сиб. Отд. И. Русск. Географ. Общ. Кн. VII. в. 1, ст. 18. Табл 12, мал. 16.

¹⁾ Селянин Г. М. Чортюк подарував мені одну таку зернотерку, знайдену на «грудку» «Хим». За це висловлюю йому свою подяку.

Із бронзових речей трапляються тут небагато уламків кілець, спіралів тощо. Цілу знайдено лише одну застібку з часів переселення народів.

Речі, подібні до тих, що знайдено на дюнах, трапляються також і на горбах, що на правому схилі долини р. Сейма. На цих самих горбах є кілька городищ, а саме: городище над яром «Глибоким» в урочищі «Пендерове», городище біля села Божок в урочищі «Кам'янці» і городище біля села Спаського, при дорозі до ст. Алтинівки.

На Шевченківщині рекогносцировки А. А. Піонковського р. 1929 охопили три пункти, а саме: а) С. Каленки Глем'язівського району. В околицях цього села на березі р. Супою є кругле городище, а на північ від нього помітно сліди слов'янського селища. Тут підчас оранки трапляються фрагменти шкляних обручок, уламки й цілі екземпляри шиферних та глиняних пряслиць, а також бронзові та залізні речі. б) Біля с. Озерища знайдено невелике давнє селище, де є фрагменти посуду енеолітичної доби. в) На хуторі Сухий Борок по дорозі з с. Озерище до с. Хоцьків виявлено селище з культурними залишками римського часу.

Підчас екскурсії до Криму влітку р. 1929 член семінару Н. Л. Кордиш на північно-західному схилі гори Аю-Дага збрала кілька уламків грецьких соленив, каліптерів, а також вушок від амфор. Усі речі вироблено з місцевої глини, що є поблизу на схилах гори.

Отже, археологічні рекогносцировки членів семінару охопили чималий простір і дали багатий матеріал. Це свідчить, що праця семінару не пропадає марно і що сутопрактичний напрямок цієї роботи дає якнайкращі наслідки.

Крім зазначених рекогносцировок, члени семінару брали участь у розкопах—С. С. Магура в розкопах проф. М. О. Макаренка на Сумщині та в Донбасі, Н. Л. Кордиш—в Ольбійській експедиції, В. А. Мазур—в розкопах В. Є. Козловської на Білоцерківщині.

У проєкті роботи семінару намічено видання окремого збірника з праць членів семінару.